Sibirische Studien 2.2. 2007:
Sibirya İncelemeleri 137-139

HAKAS TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK İSİMLER

Mehmet Kara[*]
(Ankara)

The Compound Noun İn the Khakas Turkish

Abstract: *In this article by scanning through the grammar books, dictionaries and various types of works in the Khakas Turkish the compound nouns have been found and their equivalent in Turkey Turkish have been given. Because one or two worded concepts in Turkey Turkish are expressed with the two or more worded concepts in Khakas Turkish we assumed that Khakas Turkish literary language have not been evolved yet; beside this we determined that some compound nouns in Khakas Turkish are used likewise to the Old Turkish.*

Key Words:*Compound noun, wordsgroup, noun, Khakas Turkish*

Giriş

Birleşik isim, bir nesnenin ismi olmak üzere yan yana gelen birden fazla ismin meydana getirdiği kelime grubudur.[1]

[*] Gazi Ü., Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü, Yrd. Doç. Dr., Ankara 2008, mehkara@gazi.edu.tr

[1] M Ergin, Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi yay., İstanbul 1985, s. 385

Yeni bir kavramı karşılamak için iki veya daha çok kelimenin Türkçenin söz kalıplarına uygun belirli yollarla bir araya getirilmesi ile kurulmuş söz birliğine birleşik kelime; en az iki kelimeden oluşan ve bu kelimelerin kendi kavramları dışında yeni bir kavramı karşılamak üzere, birleşik kelime kalıbına göre bir araya gelerek meydana getirdikleri isimlere birleşik isim denir*: hanımeli, kabadayı, şeker pancarı, kaya balığı*, vb.[2]

Xakas Tili gramer kitabında birleşik sözün tanımı şöyle yapılır: *Bir kavramı anlatan iki veya daha fazla kelimenin birleşmesiyle oluşan sözlere (xadıl söster) birleşik söz denir. Timĭr çol, mal öskĭrceňner, ĭkĭncĭ orınnığ, xol salarğa, xarax tastirğa,vb.*[3]

D. F. Pataçakova, birleşik sözleri, *olañay xadıl söster* ve *pĭrĭkken xadıl söster* ve *Orıs tĭlĭneň alılğan xadıl söster* başlıkları altında ele alır. *Olañay xadıl söster: gramer ve fonetik açıdan birleşmeksizin bir kavramı ifade eden ve birkaç kelimenin birleşmesiyle oluşan sözlere denir. Çalğıs azax çol, timĭr çolcılar, kĭrĭs-sığıstar, ırax-uzax.*[4] Bu birleşik sözlerle Pataçakova, isim+isim, isim tamlaması (belirtisiz isim tam.), sıfat tamlaması ve ikileme şeklinde oluşan birleşik sözleri anlatmak istemektedir.

D. F. Pataçakova, *pĭrĭkken xadıl söster'*le Türkiye Türkçesinde ses değişimi yoluyla oluşan birleşik sözleri anlatmak istemektedir. *Püül<pu çıl, ucam<uluğ ĭcem, künörte<kün ortı, xarağat<xara xat, vb.*

D.F. Pataçakova, *Orıs tĭlĭneň alılğan xadıl söster'*le kısaltma yoluyla yapılan birleşik sözleri anlatmaktadır. *SSSR, MTS, paravoz<par+voz, samolët<sam+lët*, vb.

D. F. Pataçakova, birleşik sözleri en iyi şekilde *Xakas Tilinin Orfografiyazı* adlı eserinde *çarıdığlığ xadıl sös* başlığı adı altında ele almış ve incelemiştir.[5]

---

[2] Z. Korkmaz, Gramer Terimleri Sözlüğü, TDK, Ankara, 1992
[3] D.F. Pataçakova (1983), a.g.e., s. 84
[4] D.F. Pataçakova (1983), a.g.e., s. 84
[5] D. F. Pataçakova, Xakas Tiliniñ Orfografiyazı-Orfografiya Söstigi, Ağban, 1988, s. 25-28

Hakas Türkçesinde Birleşik İsimler, İnceleme ve Tespitler:

Hakas Türkçesinde birleşik isimleri, kuruluş yapıları bakımından başlıca altı ana grupta inceleyebiliriz. Bu tasnif, birleşik isimlerin daha çok yapı ve şekil özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır.

1. *İsim + isim* yapısındaki birleşik isimler
2. *İsim tamlaması* yapısındaki birleşik isimler
3. *Sıfat tamlaması* yapısındaki birleşik isimler
4. *Öteki kelime grupları* ile yapılan birleşik isimler
5. *Ses değişimi* yoluyla yapılan birleşik isimler
6. *Kısaltma* yoluyla yapılan birleşik isimler

1. İsim + İsim Yapısındaki Birleşik İsimler:

Bu tür birleşik isimleri özel adlar oluşturur. Bu adlar, hiçbir gramer bağ olmadan şahıslara verilen iki veya daha çok isimden oluşan özel adlardır:

Olga Subrakova, Semen Prokopeviç Kadışev, Mitxas Turan, Victor Butanayev, A. İnkijekova Grekul, Nikolay Aleksandır Baskakov, Vasiliy Andreyeviç Kobyakov Mihail Nikollayeviç Çebodayev, vb.

Destanlarda, masallarda, efsanelerde kullanılan kahramanların adları da bu gruba girer; çünkü bu isimler de özel ad niteliğindedir:

Tasxa Matır, Ax Çibek Arığ, Alıp Xan Xıs, İr Toxçın, Öceñ Beg, Altın Arığ, Tay Mirke, Ay Xuucın, Poxtı Kĭrĭs, Abaxay Paxta, Kün Arığ, Xatığ Molat, Xan Mirgen, vb.

2. İsim Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler:
(Pĭldĭrtkĭlĭg Sös Pĭrĭgĭzĭ)

Hakas Türkçesinde, isim tamlamalarından belirtisiz isim tamlaması, birleşik isim teşkil etmeye çok elverişli bir gramer kalıbıdır. Birçok birleşik isim bu yolla oluşmuştur. Hakas Türkçesinde özellikle dil bilgisi terimleri bu yolla oluşturulmuştur.

2.1. Belirtisiz İsim Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler:
(Közĭdĭlbeen Çarıdığ Sös Pĭrĭgĭzĭ)

İlgi eki almayan tamlamalara denir. Bu yönüyle bu tamlama, belirtili isim tamlamalarından, şekilce ayrılık göstermekle birlikte; bu iki tamlama arasındaki asıl fark anlamca ortaya çıkan farktır. Belirtisiz isim tamlamaları çoğu zaman *cins* ve *tür* ifade ederler. Tamlanan unsur genel bir kavramı gösterirken; tamlayan unsur ise, tamlananın gösterdiği bu kavramın cinsini veya türünü ifade ederek onu sınırlandırır.

xuzux ağazı: *dağ selvisi,* çaç örtegĭ: *yaban ördeği,* çıxço söökterĭ: *şakak kemikleri*, vb.

Belirtisiz isim tamlamalarında, iki unsur arasındaki ilişki anlamca *daha genel* olmakla birlikte, yapı bakımından *daha sağlam* ve *kalıcı* bir özellik taşır. Bundan dolayı, Türkçede ve lehçelerde yeni bir kavramı karşılamak için işlek bir yöntem olan belirtisiz isim tamlamaları yapısı uygulanmış ve böylece birçok birleşik kelime, bu yolla teşkil edilmiştir.

1. Bitki, meyve adları ifade edenler:

aba çistegĭ : ahududu
ağas çistegĭ : ağaç çileği
çir tamaa : sebze
xuzux aġazı : dağ selvisi, sedir ağacı
tag haraġatı : bektaşi üzümü

2. Organ adları ifade edenler:

çıxço söökterĭ :şakak kemikleri
xol çüregĭ : pazı
xarax ağı : göx akı
xarax çazı : göz yaşı
xarax odı : göz bebeği
xarax üstĭ : göz kapağı
ĭnek pizĭ : (inek) meme(si)
moyın söögĭ : boyun kemiği
nĭtke söögĭ : artkafa kemiği
pil orxazı : bel kemiği
purun üdĭ : burun deliği

3. Hayvan adları ifade edenler:

çaç örtegĭ : yaban ördeği
xazıñ pazı : balıkçıl kuşu
xuday xuzı : bk tigĭrib xuzı: güvercin
öskĭ palazı : keçi yavrusu
tayğa xuzı : tayga kuşu
sosxa inezĭ : damızlık domuz

4. Terim adları ifade edenler:

ada tĭlĭ : ana dil
adalar sözĭ : atasözü
aylanıs orındızı : dönüşlülük zamiri
çoox oñdayı : telaffuz
çoox tĭlĭ : konuşma dili
çon tĭlĭ : halk dili
irĭn garmoniyazı : dudak benzeşmesi
irĭn töölezĭ : düzlük-yuvarlaklık uyumu
iskĭrĭg formazı : bildirme kipi
kĭçĭgles xozomı : küçültme eki
ködĭrĭm sinĭ : açıklık derecesi
közĭdĭg orındı : işaret zamiri
literatura tĭlĭ : yazı dili
oblast komitedĭ : bölge komitesi
orın nareçiyezĭ : yer zarfı
öön pĭldĭrii : sözlük anlamı
pastağı pĭldĭrii : sözlük anlamı
pĭldĭrtkĭlĭg sös pĭrĭgĭzĭ: isim tamlaması
sös xubulızı : kelime çekimi
sös pĭrĭgĭzĭ : kelime grupları, tamlamalar
sös püdĭrĭzĭ : kelime türetme, yapımı
söster çındızı : kelime hazinesi
söyleeçĭ xozımı : bildirme eki
tartıs küzĭ : çekme gücü, çekim gücü
tıdıs ulağ sös : pekiştirme, kuvvetlendirme edatı
tĭl semyazı : dil ailesi
tĭl atlazı : dil atlası

tus xozımı : zaman eki
ulağ sös pĭrĭgĭzĭ : edat grubu
uyalar tüsçetkenĭ : ünlü düşmesi

5. Meslek adları ifade edenler:

çir toğızı : çiftçilik, tarım
çol pastağçızı : ajan, rehber
xarax imcĭzĭ : göz doktoru
olğan imcĭzĭ : çocuk doktoru
mal öskĭrĭzĭ : hayvancılık, besicilik
sanğa alğanı : sayım memuru, sayman
sosxa öskĭrerĭ : domuzculuk
tĭs imcĭzĭ : diş doktoru

6. Yer, Yön ve mekân adları ifade edenler:

ada çir-suu : anayurt
arı uyazı : arı yuvası
çulnıĭ sıxçatxan çirĭ: (bir nehrin) doğduğu yer
xakas oblazı : Hakas bölgesi
xus uyazı : kuş yuvası
imneg turazı : hastahane
ĭnek xazaazı : inek ahırı
ĭrĭmcĭk uyazı : örümcek yuvası
kün kĭrĭzĭ : batı
kün sığızı : doğu
ospa aal : ospa köyü
sosxa xazaazı : domuz ahırı
soyan tağları : Sayan dağları
şira rayonı : Şira bölgesi
tağlığ altay oblazı: Dağlık Altay bölgesi
tañax uyazı : tavuk kümesi
tus zavodı : tuz fabrikası
Uybat piltĭrĭ : Uybat köyü, Uybat nehrinin birleştiği yer
Uybat çazısı : Uybat ovası

7. Zamanın bir parçasını ifade eden adları anlatanlar:

alay ayı : aralık

azığ ayı : şubat
çaa çılları : savaş yılları
çarıx ayı : ekim
çil ayı : ocak
ĭnek çılı : inek yılı
xozılısçatxan tuzı : çiftleşme zamanı
kĭçĭg xırlas ayı : kasım
kĭçĭg körĭk ayı : nisan
kĭzĭ çurtazı : insan hayatı
küskü çılı : fare, sıçan yılı
orğax ayı : orak ayı, ağustos
ot tuzu : ot (biçme) zamanı
öskĭ çılı : keçi yılı
tınağ tuzı : tatil, dinlenme zamanı
tos ayı : temmuz
töören künĭ : doğum günü
uluğ xırlas ayı : aralık
uluğ körĭk ayı : mart

8. Genel bir kavramın tek bir varlığa ait olduğunu göstererek nesne adı ifade eden adlar:

çay samnağı : çay kaşığı
xayax torıbı : yağ tortusu
xozan ĭsterĭ : tavşan izleri
ĭñe xulağı : iğne deliği
ĭrĭmcĭk xılı : örümcek ağı
kün çarii : güneş ışığı
kün suzı : güneş ışığı
mıltıx tabızı : tüfek, silah sesi
pala palazı : torun
pağa tözegi : su yosunu, deniz yosunu
suğ aylancığı : girdap
suğ terbeni : su değirmeni
tañax nımırxaları: tavuk yumurtaları
terben tazı : değirmen taşı

tibe ĭñe : büyük iğne, yorgan iğnesi
toğıs çalı : maaş, ücret
tuğan-çağın attarı : akrabalık adları
lenin ordenĭ : lenin nişanı
xızıl çıltıs ordenĭ : kızıl yıldız nişanı

9.Bir parçanın bir bütüne ait olduğunu ifade eden isimler gösterir:

çir üstü : yeryüzü
xoy idĭ : koyun eti
ĭzĭk tudazı : kapı tokmağı, kapı kolu
ĭnek idĭ : inek eti
nan ĭzeebĭ : yan cebi
pray çir üstĭ : evren, alem, dünya
suğ xazı : rıhtım
tañax idĭ : tavuk eti
tigĭr xurı : gökkuşağı
tigĭr xuyı : gökyüzü

2.2. Belirtili İsim Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler: (Közĭdĭlbeen Çarıdığ Sös Pĭrĭğĭzĭ)

Tamlamayı oluşturan her iki unsurun da ek aldığı tamlamalara denir. Bu tamlama, iki unsur arasında aitlik-sahiplik ilişkisi kurulan kelime gruplarıdır.

Hakas Türkçesinde son yıllarda belirtili isim tamlamasıyla gramer terimleri ifade eden birleşik isimler yapılmıştır. Türetilen bu birleşik isimler, Türkiye Türkçesine belirtisiz isim tamlaması şeklinde aktarılabilmektedir.

Belirtili isim tamlaması, kelime teşkil etmede aslında Türkiye Türkçesinde de pek yaygın değildir. Çünkü bu tamlama şekli, belirli bir ismi, ilgi durumu eki ile bağlayan, pekiştiren bir isim şekli olduğu için *(kapının kolu, arabanın anahtarı)* yeni bir anlama, kavrama karşılık olan birleşik isme, dönüşmeye pek elverişli değildir.

adalğıstıñ öönĭ : isim gövdesi, tabanı

glagolnıñ öönĭ : fiil gövdesi, tabanı
glagolnıñ töstĭgĭ : fiil kökü
glagolnıñ sırayca xubulızı: fiil çekimi
glagolnıñ zalogtarı : fiil çatısı
kiinĭñ çolı : ses yolu
söstĭñ pastğı tapsaa : ön ses
tapsağnıñ xozılçatxanı : ses türemesi
tapsağnıñ öön uzunı : asli uzunluk
tapsağnıñ pütçetken orını : boğumlanma noktası
tapsağnıñ tüskenĭ : ünlü düşmesi
uyalarnıñ xısxaraltxanı : hece kaynaşması
ünnĭglernĭñ alızii : ünlü değişimi
ünnĭglernĭñ tüskenĭ : ünlü düşmesi

2.3. Eksiz Tamlama Yapısındakiler:

Her iki isim unsurunun da ek almadığı tamlamalardır. İki isim yan yana gelir ve bir birlik teşkil eder. Aslında böyle tamlamalar belirtisiz isim tamlaması yapısıyla kurulan, ancak iyelik ekinin düşmesi sonucunda meydana gelen tamlamalardır. Çünkü bu tamlamaların bazıları, birçok metinlerde iyelik ekli şekliyle de kullanılmaktadır.

Hakas ipçĭ~Hakas ipçĭzĭ; Tom suğ~Tom suu, vb.

***Xubay xus** çıltıs altında turıbısxan. (ÇT 11/2)*
Xubay kuş(u) yıldız altında durmuş.

***Uybat suğ**, ıraxxı taygadan inĭp axça. (XT5 43/13)*
Uybat suy(u) uzaktaki ormandan inerek akıyor.

*Pĭstiñ **Tadar çon** xınığ külettepçe. (XÖ 53/1)*
Bizim Tatar halk(ı) ilginç eğleniyor.

*Adımnıñ kizĭn azaa suğa teñze, **Kim suğ** polzın, alın azaa teñze Abığan polzın. –tidir. (XÇKÇ 170/23) (Kim Suğ: Yenisey ırmağı)*

Atımın arka ayağı suya değerse, Kim suyu olsun, ön ayağı değerse, Abakan olsun, demiş.

Bu tamlamalar, ya sıfat tamlaması gibi algılanarak sıfat tamlaması mantığı ve şekliyle kurulmuş olabilir ya da zamanla isim

tamlamasındaki tamlananın iyelik ekinin kaybolması neticesinde bu şekli almış olabilir.

Bu tamlamaların bazıları Türkiye Türkçesine aktarılırken belirtisiz isim tamlaması gibi aktarılabilirken bazıları da –kelimesi kelimesine aktarım ile- sıfat tamlaması gibi aktarılabilmektedir.

ĭnek sağcannar	:inek sağıcılar(ı)/ inek sağanlar
ĭstĭne kisçeñ kip	: iç çamaşırı/ içe giyilen elbise
ĭsteniĭstĭg xonıx	: iş hayatı/ işli hayat
ĭstĭ-xarınnığ ügre	:işkembe çorbası/ içi işkembeli
ool pala	: oğlan çocuğu/ oğlan, erkek çocuk
xıs pala	: kız çocuğu/ kız çocuk
tigĭrib	: kilise, <tigĭr ib: gök ev
timĭr çol	: demir yolu/ demir yol

Yer adları oluşturan eksiz tamlamalar:

ağban gorod	: Abakan şehr(i)
asxıs çoğarxı aal	:Askis(in) yukarısındaki köy
xuba söl	: Xuba çöl(ü)
katanov aal	: Katanov köy(ü)
oğlax tağ	: Oğlak dağ(ı)
tom suğ	: Tom su-y(u)

Diğer çeşitli kavramlara ad olan eksiz tamlamalar:

aaldağı ügreçĭ	: köy öğretmeni
aarçılığ ügre	: ayran çorbası
aday palıx	: köpek balığı
çazı/ sas xas	: yaban kazı
çiit tus	:gençlik çağı, delikanlı dönemi
çoon çĭlĭñ	: kalça kemiği
xakas ipcĭ	: Hakas kadını
xan tigĭr	: gökyüzü, gök kubbesi
xara saban	: yaban horozu
xığırcañ zal	: okuma salonu
xısxı iir	: kış akşamı
xısxı sport	: kış sporu
ĭpek itceñ	: ekmek fabrikası

ĭsçeñ organnar : işitme organları, kulaklar
ĭstenĭs ködĭrĭm : çalışma şevki
ĭstenĭs distsiplina : çalışma disiplini
kögin örtek : su ördeği
küskü toğıstar : güz işleri
kün sari : güneş tarafı
köp san : çoğul sayı
körçeñ organnar : görme organları, gözler
naa ügredig çıl : yeni öğretim yılı
olğan tus : gençlik çağı
oyın sös : bk. xormaçı sös: şaka
pağayax : ayak bileği
paltır çĭlĭñ : küçük baldır kemiği
tualetnay sabın : tuvalet sabunu
tüktĭg aar : eşek arısı

3. Sıfat Tamlaması Yapısındaki Birleşik İsimler: (Çarıdığ Sös Pĭrĭğĭzĭ)

Bu kelime grubu, bütün Türk lehçelerinde çok yaygın olarak kullanıldığı gibi Hakas Türkçesinde de çok sık kullanılan bir kelime grubudur. Bu yöntemle çok çeşitli anlamlarda (yer, araç-gereç, terim, hayvan, vb.) kelimeler yapıldığı için bu kelime grubunu, anlam işlevlerine göre sınıflandırmaya gerek duymadık.

aalcıtura : otel (aalcı tura)
açığ suğ : içki, alkollü içecek, votka
açın xus : yırtıcı kuş
adı çox soldat : atsız asker
aġamdıx sarıġ : krem rengi
ağar suğ : akarsu
ağas kürcek : ağaç kürek
ağas samnax : ağaç kaşık
ağın suğ : akarsu
ağlax çir : ıssız yer

ala mañıs : parlak, aydınlık
altı xanattığ ib : altı odalı ev
altı xaraa : altı gece
amğı tustağı : modern, günümüzdeki
aram sağıstığ : akılsız, aklı kıt, aptal
arğan sös : yalan
arığ çüzĭmnĭg : temiz yüzlü
arsax pil : kambur
as tustığ : konuksever, sofrasını açık tutan
asxarax : aç gözlü, gözü doymaz, hevesli
ax kök : açık mavi, (ax ökpen:)
ax oy at : ak kula donlu at
ax sağıstığ : dürüst, samimi
ax sastığ : ak saçlı
ax xayax : tereyağ, sade yağ
ax xaylax : martı
ala at : ala at
azır xol : kavşak, çatal yol; eğri kol
ayas kün : güneşli, açık hava
aydas motorlığ traktor : güçlü motorlu traktör
çaaskalığ kün : şanslı, uğurlu gün
çaaskalığ xonıx : mutlu, mesut bir hayat
çacın axca : kağıt para
çaġban xayax : bitki yağı
çağın tĭller : akraba diller
çalbax çazı : geniş ova
çalğıs azax çol : patika
çarxanat : yarasa
çarım kün : yarım gün
çarım çıl : yarım yıl, altı ay
ças ĭpek : taze ekmek
ças pala : bebek
çazağlığ xıs : süslü kız
çiçeñ atığcı : nişancı, keskin atıcı

çĭkĭm xaya : dik kaya
çil xurt : kene, sakırga
çirden xazın alçatxan tuzağlığ nimeler: yer altı servetleri, hazineleri
çitĭ çıltıs : takım yıldızı, büyük ayı
çoon salaalığ ağas : çok(sık) dallı ağaç
çügürĭk tillĭg kĭzĭ : geveze adam, konuşkan adam
çüze nañmır : sağnak yağmur
xacan daa pilen : her zaman hazır
xadıl attar : birleşik isimler
xalıx çon : yerli halk
xalın nĭtkelĭg kĭzĭ : kalın enseli adam (güçlü kuvvetli adam)
xamıstığ köl : kamışlı göl
xanalığ tura : duvarlı ev
xanttığ at : kanatlı at
xara çir : kara toprak
xara xoos : bk. xurt: kurt, solucan
xara xuzurux : kakım
xara xurt : kara böcek
xara küs(neñ) : zorla, cebren
xara suğ : pınar, kaynak
xara talay : kara deniz
xara tas : kömür
xara xus : kartal
xara paar : hamster (bir balık türü)
xara parçıx : sığırcık
xara pora at : kara pora at
xara seek : kara sinek
xara sĭgen : pelin, kurumuş yaban otu
xara tal : kara söğüt
xara tas : kömür
xara toraat : kara tora at
xarğa tumzux : karga gagası
xırıx azax : kırk ayak
xıs pala : kız çocuğu

xısxı palto	: kışlık palto,
xıyır xaraxtığ	: şaşı gözlü
xızıl xır at	: kızıl kır at
xomay kün	: kötü hava
xonaltax ödĭk	: ayakkabı, terlik
xri-pazı çox talay	: uçsuz bucaksız deniz
xuba çazı	: bozkır
xuruğ çay	: susuz çay
xuruğ çıl	: kurak yıl
xuruğ salaa	: kuru dal, budak
xuruğ söök	: zayıf, cılız kemik
xuruğ tabıs	: yaygara, şamata
xuruğ til	: geveze, boşboğaz
xuuxat	: cadı
ibĭ-suu çox kĭzĭ	: evsiz barksız insan
iirdegĭ azıral	: akşam yemeği
ĭkĭ sağıstığ	: iki yüzlü, riyakar
imneg-tura	: hastahane
ĭnek sıın	: dişi geyik
ir pala	: erkek çocuk
irgĭ nancı	: eski dost
irgĭ tus	: geçmiş zaman
ĭrĭk ağas	: çürük ağaç
irĭncek kĭzĭ	: tembel adam
irtengĭ azıral	: kahvaltı
ĭskerkĭ çil	: doğu rüzgarı
ĭstĭ çox kĭzĭ	: kıskanç, imrenen kişi
it purun çay	: kuş burnu çayı
izencĭk at	: dik başlı, uysal olmayan at
kĭçĭg soox	: ekim ayı
köö çox	: neşesiz
köögĭs söster	: yansıma sözler
köp san	: çokluk
köpazax	: tırtıl, <köp azax: çok ayak

kümüs xanattığ pora at : kümüş kanatlı pora at
künörtkĭ azıral : öğle yemeği
kür tabıs : gür ses
küren xızıl : bordo (renk)
küren sılaylığ xıstar : esmer yüzlü kızlar
kürspek ĭtpek : yumuşak ekmek
küskü palto : güzlük palto
mañ tus : boş vakit
naa çir : ham toprak, işlenmemiş toprak
naa çıl : yeni yıl, nevruz
naa ügredĭg çıl : yeni öğretim yılı
nımzax soğlasnaylar : yumuşak ünsüzler
nımzax tözek : yumuşak döşek
orta pazarı : doğru yazma, yazımı, yazılış
ortı xara : gece yarısı
ortı çol : yolun yarısı
ortımax şkola : orta okul
ortın salaa : orta parmak
oynas xat : bk. <oynas ipçĭ: sevgili
ölĭg tĭl : ölü dil
öön sannar : asıl sayılar
ööy ĭce : üvey anne
ööy paba : üvey baba
örĭnĭstĭg çurtas : mutlu yaşam
par-çox küzĭ(neñ) : bütün gücüyle
pastağı çiñĭs : ilk zafer
pik çürektĭg : azimli sebatli yürek
pik is : zor iş
piktĭg tura : kilitli ev
pir çöptĭg : müttefik
pir xucax : bir kucak
pir nime : bir şey
pir dee nime : hiçbir şey
pĭr san : tekil

pĭrsĭ kün : evvelsi, önceki gün
pirĭk çir : arızalı, zor yer
pirĭlgĭ padej : yönelme hâli
pĭzĭncĭ klass : beşinci sınıf
potça xarağı : posta kutusu
postañ ool : delikanlı
pray nime : her şey
pray nime pilen : her şey hazır
puğa sıın : erkek geyik
sal xuzux : ayçiçeği, günebakan
sarığ aalcı : tıp. sıtma
sarığ ağırığ : tıp. sarılık
sarığ seek : sivrisinek
uluğ salaa : büyük parmak
sarığseek : sivrisinek, sarı sinek
sınçıx sös : doğru, gerçek söz
sĭlĭç çooxtanıs : söz sanatı, güzel konuşma
soox xısxı : soğuk kış
sös alnı : söz başı, ön söz
suğ çox çir : susuz, kurak toprak
süttĭg ĭnek : süt ineği, sağımlı inek
tanıs nimes kĭzĭ : yabancı insan
tay aġa : anne tarafından dede
tay ĭce : anne tarafında~nine
tıt ağas : melez ağacı
tĭl alnındağı ünnĭgler : dil önündeki ünlüler
tĭl ortızındağı : dil ortasındaki
tĭl soondağı : dil arkasındaki
tĭlĭ çox pala : dilsiz çocuk
timĭr kürcek : demir kürek
timĭr könek : demir kova, bakraç
tImĭr ĭcĭrbe : demir zincir
tĭrĭg nimes kĭzĭ : ölü, cansız insan
tirĭglĭg küster : silahlı güçler

tört kĭzĭ	: dört adam
tustığ suğ	: tuzlu su
tuyux poon	: kör bağırsak
tuzı çox suğ	: tatlı su
uluğ örĭnĭs	: büyük sevinç
uluğ pice	: abla
uluğ soox	: kasım ayı
ügrediglĭg kĭzĭ	: bilim adamı
üstĭdegĭ irĭn	: üst dudak
altındağı irĭn	: alt dudak
üstĭnzarıx	: güney, üstĭn sarıx: üst taraf
üzĭncĭ pala	: üçüncü çocuk

4. Çeşitli Kelime Gruplarıyla ve Yapılan Birleşik İsimler:

Bu kelime grubu, sıfat, zarf, fiil türündeki kelimelerin bazı sıfat-fiil ve hâl eklerini alması sonucunda iki veya daha fazla kelimenin bir araya gelmesiyle oluşturulan birleşik isimlerdir.

4.1. ([Sıfat-fiil Eki Almış Fiil] + İsim) Yapısındaki Birleşik İsimler:

Hakas Türkçesinde +çatxan/+çetken, +ğan/+gen, +xan/+ken, +bas/+bes, +ar/+er sıfat-fiil ekli fiillerin isimlerle oluşturduğu birleşik isimlerdir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde de sık sık kullanılır: *yak-ar top (yak-an top)*, *bak-ar kör, ak-ar su, çık-maz sokak, vb.*

1. Terim adı yaparlar:

adalçatxan sannar	: somut sayılar (mat.)
aylanğan çıltıs	: gezegen
xatalçatxan san	: çarpılan sayı (mat.)
xatapçatxan san	: çarpan sayı
irtken tus	: geçmiş zaman
pĭldĭrbes pastaaçı	: gizli özne
polar tus	: geniş zaman, gelecek zaman (grm. terimi)
polçatxan tus	: şimdiki zaman (grm. terimi)

pütken sös : türemiş söz

2. *Yer ve yön bildiren isimler yapar:*

azır çol : kavşak, yol ağzı
çazıncañ çĭr : sığınak
xoncañ çir : konak
kĭrceñ çir : giriş yeri
odırcañ çir : oturak, bank
töreen çir : vatan, anavatan
törĭtken çir : vatan
tasxarlacañ çĭr : tuvalet

3. Vasıf isimleri yapar:

ügrenceñ şkola : öğretim okulu
xaarġan ĭt : kızarmış et, kavurma
xaynaan suğ : kaynar su
xurutxan ĭt : kurutulmuş et
ĭstençetken kĭzĭler : emekçi kitlesi, halk
parar kün : gelecek
pirgen sös : vaat, verilmiş söz
polğan nime : olgu, gerçek
saalçatxan ĭnek : sağmal,sağımlı inek
sĭsteen ĭt : şişlik et, şiş kebabı
undulbas kün : ölüm günü
tartçañ nime : sigara, tütün
tınancañ kün : tatil günü
tapçañ nımax : bilmece
tartxan it : kavurma, kavrulmuş et

4.2 (İsim + [Sıfat-fiil Eki Almış Fiil] + İsim) Yapısındaki Birleşik İsimler:

1. Nesne ismi yapar:

ağas tartçañ maşina : grayder, buldozer
poxsax tökçeñ oymax : çöp tenekesi

2. Vasıf ismi yapar:

çazı as-parğan kĭzĭ : iş göremez, malul, yaşı aşmış kişi
çazı çitkeleg pala : reşit olmayan, erişkin olmayan
xarax çitpes talay : uçsuz bucaksız deniz, sonu görülmez deniz

nime salcañ çir : depo, ambar

3. *Meslek ve görev ismi yapar*

çol közĭtçetken kĭzĭ : ajan, propagandacı
çol parçatxan arğıs : yol arkadaşı, yoldaş
kip tĭkçeñ us : terzi
kĭzĭ öldürgen kĭzĭ : katil
ügretçĭler timnecen institut : eğitim enstitüsü

4. Terim isimleri yapar:

önetĭn alılğan sös : terim
sös püdĭrceñ xozım : yapım eki

4.3. (İsim + [Sıfat-fiil Eki Almış Fiil]) Yapısındaki Birleşik İsimler:

çazı çitken : erişkin, ergin; yaşı yetkin
çöpke kĭrbes : inatçı
kös körĭngen : hayalet, hayal, imge, görüntü
kös salçañ : kürek, faraş
kös tartçañ : maşa, ateş kancası
mayıx parğan : yorgun
nime xaybas : kayıtsız, lakayt
pĭçĭk pĭlbes : cahillik
ülgü tutçatxan : egemen, hakim

4.4. (İsim +-ğanı/-genĭ, -xanı/-kenĭ Sıfat-fiil Eki Almış Fiil) Yapısındaki Birleşik İsimler: •

çöpke kĭrgenĭ : anlaşma, değerlendirme
nandıra alğanı : ses, cevap, yankı
xıya itkenĭ : reddetme, sapma

• Bu gruptaki örnekler, O. P. Anjiganova, O. V. Subrakova, L. S. Topoyeva, Orus-Xakas Çooxtazığ, Abakan-1989, s. 110-156 kaynak eserin taranmasıyla elde edilmiştir.

xıya parğanı : reddetme, sapma
na nime tapxanı : açma, açış
uçux parıbısxanı : uçma, kalkma
çarıda çooxtanı : anlatma, izah etme, açıklama
sadıp alğanı : satın alma
çaalap alğanı : fetih
azınada çooxtanı : bk. sizĭndĭrĭğ: haberdar etme
sooxxa aldırtxanı : soğuklanma
çarıxa sığarğanı :basma, basılma, yayımlanma
sağısxa tüskenĭ : düşünme
pasxa polçatxanı : farklı olma

4.5. (İsim + [Yönelme hali eki] + İsim) Yapısındaki Birleşik İsimler:

sınğa tööy : gerçeğe yakın
sooxxa pik : kışlık

5. Ses Değişimi yoluyla Yapılan Birleşik İsimler

Bu birleşik sözler, en az iki sözden birinin fonetik bakımdan ses değişmesi, düşmesi veya hece kaynaşması sonucunda, kelimelerin kaynaşıp birleşmesiyle oluşan sözlerdir.

Hakas Türkçesinde kaynaşmış birçok sözler bulunur, bunlardan bazıları şunlardır:

alton : altmış, *altı on>alton*
apar- : götür-, *alıp par->apar-*
appağas : apak, bembeyaz, *ap-ax-as>appağas*
ayol : ey oğul, *ey ool>ayol*
azös : aç mide, *as öz>azös*
çalañmas : şapkasız, *çalañ pas>çalanmas*
xaborta : hedefe doğru, tam ortası, *xap orta>xaborta*
xaraġat : siyah frenk üzümü, *xarax xat>xarağat*
xaratorat : kara doru at, *xara torığ at>xaratorat*
xarib : hapishane, *xara ib>xarip*
xazınax : kayın, kayınbirader, *xazın ağa>xazınax*

xazine	: kaynana, *xazın ine>xazine*
xızılğat	: kırmızı frenk üzümü, *xızıl xat>xızılğat*
irepçi	: ebeveyn, ana baba, *ir ipçi>irepçi*
itpurun	: bk. *ĭtĭgen*: it burnu, yaban gülü meyvası, kuşburnu
ĭtĭgen	: bk. *itpurun*: it burnu, kuşburnu; *ĭt tĭgen>ĭtĭgen olabilir
künörte	: gündüz, öğlen, *kün ortı>künörte*
moynax	: beyaz boyunlu (köpekler için), *moynı ax>moynax*
ozarıx	: o taraf, *ol sarıx>ozarıx*
pıltır	: geçen yıl, *pĭr çıl tur>pıltır*
puzarıx	: bu taraf, *pu sarıx>puzarıx*
püül	: bu yıl, *pu çıl>puul>püül*
püün	: bu gün, *pu kün>püün*
pürnükün	: önceki gün, dün, *purunğu kün>pürnükün*
sağam	: şimdi, şu anda, *sax am>sağam*
sırtax	: beyaz sırtlı (hayvanlar için), *sırtı ax>sırtax*
suğ xarağadı	: siyah frenk üzümü, *suğ xara xadı>suğ xarağadı*
teyce	: teyze, *tay ĭce>teyce*
tılaas	: haber, *til aas>tılaas*
tibinge	: büyük iğne, *tibe iñe>tibinge*
tiinğadı	: bir çeşit böğürtlen, *tiin xadı>tiinğadı*
ulabam	: büyük erkek kardeşim, *uluğ abam>ulabam*
ulağam	: büyük babam, *uluğ ağa>ulağam*
uuca	: nine, *uluğ ĭce>uuca*
ülce	: bk. *uuca*: büyük anne, *ülce>uluğ ĭce*
ülükün	: bayram, büyük gün, *uluğ kün>ülükün*

6. Kısaltma Yoluyla Yapılan Birleşik İsimler

Hakas Türkçesi gramer kitaplarında, kelime yapımıyla ilgili bölümlerde kısaltmalı sözler, birleşik söz olarak kabul edilmiş ancak bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler verilmemiştir.

Kısaltmalar, Hakas Türkçesinde *Orıs Tilĭneñ alılğan xadıl söster*[6] ve *Orıs Tilĭneñ kĭrgen xadıl söster*[7] başlığı altında ele alınır. Buradan kısaltmaların, Hakas Türkçesine sonradan girdiği anlaşılmaktadır.

Kısaltmaların Hakas Türkçesine sonradan girdiği konusu *Xakas Tili* gramer kitabında da kaydedilir. Bu yüzden bunlar, *neologizm* olarak adlandırılır.[8]

Hakas Türkçesinde kısaltmalı birleşik sözlerin bir kısmı Rus dilinin imla kurallarına göre bir kısmı da Hakas Türkçesinin imla kurallarına göre yazılır.

6.1. Yapılışları:

Hakas Türkçesinde kısaltmalı birleşik sözler şu yollarla yapılır:

1. Sözlerin ilk harflerini almak suretiyle yapılanlar:

İsimler büyük harfle yazılır ve harfler arasına noktalama işaretleri konmaz ve bu kısaltmalar okunurken Hakas Türkçesinin imlasına uygun okunur.

APŞ : Amerikanıñ Pĭrĭkken Ştatları *(Amerika Birleşik Devletleri)*

KPCC : Sovet Soyuzınıñ Kommunistter partiyazı *(Sovyetler Birliğinin Kominist partisi)*

TACC : Sovet Soyuzınıñ Telegraf agentstvozı *(Sovyetler Birliğinin Telefon Şirketi)*

CCCP : Sovetskay Sotsialistiçeskay respublikalarınıñ Soyuzı *(Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)*

2. İki kelimenin /o/ ve /e/ seslerinin birleşmesi sayesinde oluşan kısaltmalar:

Parovoz : *tren*; parovoz< par + voz; par: *buhar*, voz: vozit*: taşı-, çek-*

[6] D.F. Pataçakova, Xakas Tili, Abakan-1962, s. 86
[7] D.F. Pataçakova, Xakas Tilinin Orfografiyazı, Ağban-1988, s. 28
[8] D.F. Pataçakova, a.g.e., s. 28

Samolët : *uçak*; samolët< sam + lët; sam: *kendi*, lët: letet: *uç-*
Pulemët *: makinalı tüfek*; Pulemët<pulya + mët; pulya: *mermi, kurşun*, mët, metat: *at-, fırlat-*

3. İki sözün birleşmesi sonucunda yer ismi belirten kısaltmalar:

Leningrad<lenin + grad, *Kaliningrad*<kalinin + grad; grad: gorod *(şehir)*

4. Kelimlerin ilk hecelerinden oluşan kısaltmalar:

Komsomol : kom + so + mol: kominizm + soyuz + molodëj *(Kominist Gençler Birliği)*
Gospolitizdat : gos + polit + izdat: gosudarstvennoe + politiçeskoe + izdatelstvo *(Devlet politik yayınevi)*
Zarplata : zar + plata: zarabotannaya + plata: çalışma ücreti, maaş
Stengazeta : sten + gazeta: stena + gazeta *(duvar gazetesi)*

5. İnsanların bazen adları, bazen soyadlarının ilk harfi alınarak kısaltılan sözler:

D. F. Pataçakova; N. A. Baskakova; A. İ Grekul, vb.

6. Cümle içindeki an. pas. *(ondan başka, daha başkaları)*, "kör." *(bakınız)* gibi sözler ilk harflerine göre kısaltılıp yazılırlar.

7. İlmî ve teknik terimler veya ölçü birimlerinin adları da kısaltılır:

metr: m, santimetr: sm, kilogram: kg, sayfa: str; çıl: ç

Sonuç

1. Bütün Türk lehçelerinde olduğu gibi Hakas Türkçesinde de en yaygın birleşik isim yapımı *belirtisiz isim tamlaması* ve *sıfat tamlaması* şeklinde yapılır.

2. Hakas Türkçesinde genel olarak belirtisiz isim tamlaması şekliyle şu anlamlarda kelimeler türetilir: *bitki, meyve, organ, hayvan, terim, meslek, yer, yön adları, zamanın bir parçasını ifade eden genel adlar, nesne, alet, bir bütünün parçasını ifade eden genel adlar* türetilir.

3. Sıfat tamlamasıyla, *terim, yer, yön adları, hayvan, nesne, alet, renk, vasıf adları, soyut ve organ adları* türetilir.

4. Hakas Türkçesi, birçok yönden Eski Türkçe döneminin izlerini hâlâ korumaktadır. Örneğin Eski Türkçedeki eksiz isim tamlamaları, Hakas Türkçesinde de kullanılır:

Tabat aal: Tabat köyü, *Anı Suğ*: Anı suyu, Üü tağ: Üü dağı, vb.

5. Son yıllarda belirtili isim tamlamasıyla, genellikle *terim adları* türetilmiştir.

glagolnıñ öönĭ : fiil gövdesi, tabanı
glagolnıñ sırayca xubulızı : fiil çekimi
glagolnıñ töstĭgĭ : fiil kökü
glagolnıñ zalogtarı : fiil çatısı
tapsağnıñ xozılçatxanı : ses türemesi
ünnĭglernĭñ tüskenĭ : ünlü düşmesi

6. TürkiyeTürkçesinde bir veya iki kelimeyle ifade edilen kavramlar Hakas Türkçesinde ikiden fazla kelimeyle ifade edilir. Bu durum Hakas Türkçesi edebî dilinin gelişimini tamamlanmadığını veya dilin fazla işlenmediğini gösterir:

ot sapçañ kĭzĭ: orakçı, tırpancı; *istĭn kisceñ ton*: atlet; *ĭstĭ köycen kĭzĭ*: kıskanç kişi, *ırax nimes aal*: yakın köy, vb.

7. Hakas Türkçesinde kısaltmalı birleşik sözlerin bir kısmı Rus dilinin imla kurallarına göre bir kısmı da Hakas Türkçesinin imla kurallarına göre yazılır.

KAYNAKLAR

ANJİGONOVA, O. P., **SUBRAKOVA**, O. V., **TOPOYEVA**, L. S. (1989), *Russko-Xakasskiy Razgovornik*, Abakan.

ARIKOĞLU, Ekrem (2003), *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 25 Hakas Edebiyatı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 2993, Ankara.

BALTIJAKOV, N. T. (1994), *Kem Suğaa Çurtapça*, Abakan.

BANGUOĞLU,Tahsin (1986), *Türkçenin Grameri*,TTK. Ankara.

BASKAKOV, N. A. (1975), *Grammatika Xakasskogo Yazıka*, İzdetelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

BASKAKOV, N. A., **İNKİJEKOVA**, A. İ. G. (1953), *Xakasskogo Russkiy Slovar,* Moskva.

BİLGEGİL, Kaya (1964), *Türkçe Dil Bilgisi,* Ankara.

BUTANAEV, Viktor. Y. (1999), *Xakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar*, Abakan.

BUTANAEV, Viktor. Y, **BUTANAEV** İ. İ. (1982), *Çirim Tamırları, Xakas Kip-Çooxtarı*, Abakan.

CEMİLOĞLU, İ.,(2001), *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerinde Söz Dizimi Bakımından Bir İnceleme*, TDK yayınları, Ankara.

ÇANKOV, D. İ. (1986), *Xakas Tili-4,* Abakan .

ÇANKOV, D. İ., **ÇANKOVA**, D. G., **KARPOV**, L. G. (1990), *Xakas Tili-5,* Abakan.

DENY, Jean (1995), *Türk Dilinin Temel Kuralları* (Çev. Oytun Şahin), TDK, Ankara.

DİRENKOVA, N. P. (1948), *Grammatika Xakasskogo Yazıka, Fonetika i Morfogiya*, Abakan.

DOMOJAKOV, V. İ. (1986),*Xakas Çonının Nımaxtarı*, Abakan.

ERGİN, Muharrem (1983), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.

GABAİN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet AKALIN) İstanbul.

Xakas Literaturazı, 10-11 Klasstarga Uçebnik, Ağban 1993.

Xakas Literaturazı, Uçebnik-xrestomatiya 9 Klassxa, Abakan 1986.

HATİPOĞLU, Vecihe (1981), *Türkçenin Ekleri*, Ankara.

KARA, Mehmet (2005), *Hakas Türkçesinde İsim*, Gazi ünv. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Doktora tezi, Ankara.

KARAHAN, Leyla (1995), *Türkçede Söz Dizimi -Cümle Tahlilleri-* Akçağ yay., Ankara.

KATANOV, N. F. (1963), *Xakasskiy Folklor*, Abakan,.

KİRBİJEKOVA, U. N. (1960),*Xakas Çonnıñ Söspekteri, Çoox-Çaaxtarı, Sispekteri*, Abakan.

KOBYAKOV, V., **TOPANOV**, A. (1982) , *Xızıl Çazı*, Abakan.

KONONOV, A. N. (1968),"İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı" *TDAY Belleten*, TDK yay. s. 81-88.

KORKMAZ, Zeynep (1992),*Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK, Ankara.

KULAGAŞEVA, Z. İ. (1973), *Altın Tayçı-Alıptığ Nımax*, Abakan,.

Lingvistika Terminnerinin Orıs-Xakas Söstigi, Abakan 1976.

MEDVEDOVSKOY, A. Y. (1992), *Altın Xıs,* Abakan,.

NASKALİ, Emine G. (1997), *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK yay.: 667, Ankara.

ÖZKAN, Fatma (1998),*Altın Arığ Destanı*, Bilig yay. Ankara.

PATAÇOKOVA, D. F. (1983), *Xakas Tili*, Abakan.

PATAÇOKOVA, D. F. (1988), *Xakas Tilinin Orfografiyazı-Orfografiya Söstigi*, Abakan.

Rusça-Türkçe Sözlük, Moskva 1972.

ŞULBAEVA, Valentina (1997), *Çurtas Salğağında*, Ağban.

TEKİN, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, (Yayımlayan: M. Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

TOPOEV, A. A. (1962), *Alton Tayma*, Abakan.

TOPOEV, İlya (1997), *Xonaltax Ödīk*, Ağban.

TROYAKOB, P. A., *Xakas Çonının Kip-Çooxtarı*, Ağban 1990.

TURAN, Mithas (1984) *Çurtas Çollarınca*, Abakan.

TURAN, Mithas (1981), *Pay Turek,* Abakan.

ZÜLFİKAR, H. (1991), *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, TDK Yay., Ankara.